

О. А. Радзівілл,
кандидат юридичних наук, доцент

БАГАТОМІРНІСТЬ ВТІЛЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНИХ МОТИВАЦІЙ В ІСТОРИЧНИХ ФОРМАХ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

Виділено усталені форми організації суспільств, що діяли як «народи» в різні історичні епохи. «Право народів» розглянуто як систему регулювання суспільних відносин різного рівня, утворених як макрофлуктуації типових індивідуальних мотивацій.

Ключові слова: колективні мотивації, суспільний договір, типи культури, право родів, право громад, право народів, макрофлуктуації.

A. A. Radzivil

Многомерность воплощения индивидуальных мотиваций в исторических формах социокультурной организации

Выделены устойчивые формы организации сообществ, действующих в различные исторические эпохи как «народы». «Право народов» рассмотрено как система регулирования разных уровней социальных отношений, возникших как макрофлуктуации типичных индивидуальных мотиваций.

Ключевые слова: коллективные мотивации, общественный договор, типы культуры, право родов, право общин, право народов, макрофлуктуации.

A. A. Radzivil

Multidimensional realizations of individual motivations in historical forms of socio-cultural organization
Stable organization forms of communities participant as «Nations» in diferent historical ages was assigned. Law of Nations was considered as system of regulation of diferent social-relations levels making us macrofluctuations of typical individual motivation.

Key words: Collective motivation, Social contract, Cultural type, Law of Clans, Law of Communities, Law of Nations, macrofluctuations.

Постановка проблеми та її актуальність.

Виявлення особистої мотивації дій, що підлягають правовій оцінці, є одним із базових принципів юриспруденції, усвідомленим ще римськими юристами (*cuī prodest* – кому вигідно?). З нового часу об'єктом дослідження стали колективні мотивації, з яких найбільш важливі для формування публічного порядку узагальнено в таких поняттях як «спільна воля», «суспільний договір», «народний суверенітет» [1, с. 550-553]. Фундаментальні відкриття в науках про людину й суспільство, які впродовж останнього століття стали основою нової парадигми для всієї системи знань, сприяли в теорії права усвідомленню: поперше, первинності, по відношенню до колективної правосуб'єктності – індивідуальної

правосуб'єктності, джерелом якої є психофізичні властивості людини; по-друге – багаторівневості реальних суспільних відносин при можливості кожного рівня впливати на характеристики соціальної й культурної динаміки: при цьому важливим чинником забезпечення публічного порядку стає не стільки вибір одного з таких рівнів у якості привілейованого (для позитивістського підходу – це рівень публічних повноважень держави), скільки визначення правил узгодження колективних інтересів між основними історично усталеними формами організації суспільних відносин.

Аналіз досліджень і публікацій. Дослідження зв'язку природних характеристик і мотивацій людини з формами соціально-культурної інтеграції людських спільнот відбувалися паралельно в

соціологічних і антропологічних дослідженнях: в соціології П. Сорокін виділив основні типи індивідів, зв'язавши їх певний усталений набір та співвідношення – з панівним «типом культури» [2, с. 77-79], антропологічні дослідження Б. Малиновського [3], А. Редкліфа-Брауна [4], К. Леві-Строса [5] та ін. заклали основи сучасної юридичної антропології [6]. Чергове переусвідомлення природи права оновлює вже існуючі та формує нові концепції праворозуміння: зокрема, історичний підхід продовжено в роботах Г. Бермана [7] і Д. Келлі [8]; психологічну концепцію Л. Петражицького нині розвиває О. Мережко [9]. Евристичними виявилися й нові концепції праворозуміння, зокрема: аутопоетична Г. Тюбнера [10] і комунікативна Ю. Хабермаса [11], Н. Лугмана [12] та ін. [13, 14].

Мета цієї статті – показати, що історично усталені форми організації людських колективів, кожна з яких має як спільні, так і специфічні чинники забезпечення публічного порядку, формувалися як втілення констант психофізичної природи людини шляхом легалізації типових природно-правових мотивацій індивідів, враховуючи, що останні мають виразну специфіку для «жіночого» й «чоловічого» природного права та природних прав різних вікових груп.

Виклад основного матеріалу. Колективні суб'єкти історичного процесу, узагальнено розглянуто для шести «ідеальних» форм: трьох видів елементарних колективів (родів, територіальних громад, корпорацій) і трьох «макромасштабних» видів суспільств (родоплемінні суспільства, суспільства-будівничі регіональних цивілізацій і грома-дянське суспільство, що стає історичним феноменом з нового часу. Три елементарні форми різняться між собою як часом їх появи й тривалістю в історії, так і співвідношенням в них «генетичних» та «корпоративних» системотворчих чинників. Генетичні чинники діють трансісторично, тоді як головним змістом «пост-неолітичної» історії стало відкриття людством нових, усе більших за масштабом і складніших за організацією форм втілення корпоративних

чинників. Соціальні системи обох (умовно мікро- і макро-) рівнів – є абстрактно типовими, маючи здатний «тиражуватися» принцип організації; реально, безумовно, мали місце проміжні форми та історичні й географічні відмінності [15, с. 18-19].

Первісний рід був єдиною формою компактного проживання та розселення людських спільнот по планеті від верхнього палеоліту до неолітичної революції (40-10 тис. до н.е.), а також єдиним суб'єктом «міжнародних відносин» у найширшому їх тлумаченні. За кілька десятків тисяч років соціально-правові уявлення людини, що стихійно формувалися в межах роду, багатозово вербалізовані й переусвідомлені у міжродових зносинах, закріпилися в найбільш консервативній і спільній для всіх гілок людства складовій їхніх культурних традицій – першому волеустановленому «первісному праві родів», основним історичним здобутком якого стала стійка, закріплена на глибинних рівнях людської свідомості гармонійність природного права чоловіка й жінки, а на його основі – і загальна гармонія всіх інших аспектів родових та міжродових відносин.

Впродовж другої половини своєї історії (після неолітичної революції) людство почало інтегруватися у все складніші об'єднання – з перспективою формування глобального міжнародного правопорядку. В планетарному масштабі «право родів» домінує й надалі, але з неоліту на Середньому Сході з'явилися спеціалізовані колективи, в яких «до-неолітичний» баланс чоловічого й жіночого природного права було істотно порушено: в ранніх пастуших родах уперше в історії системно закріплюється повновладдя чоловіка, у комунах ранніх землеробів панує матриархат. З поширенням стаціонарного землеробства у формі поселень, структурованих на сімейні подвір'я, інтеграційні процеси починають набувати транс-континентального характеру: на основі родових відносин формуються все складніші спільноти (територіальні громади, професійні корпорації, соціальні стани, політичні союзи, регіональні цивілізації). Дві нові форми елементарних колективів організовані на іншій, ніж кровна спорідненість, основі: громади землеробів об'єднує «сусідська» солідарність, цілісність корпорації підтримують сакралізовані принципи передання

необхідних знань і навичок. Так формується інтегроване «право громад», альтернативне «праву родів»: вперше інституціалізоване в громадах землеробів, воно отримало розвиток у корпоративному праві, яке в епоху цивілізацій стало основою права окремих станів (військової еліти, духовенства, податного стану) та права самоврядних міст-держав у їх протистоянні трансконтинентальним «варварським» рухам.

По-різному комбінуючись у різних історичних та географічних умовах, елементарні колективи утворювали макромасштабні соціальні системи – «суспільства як одиниці історичного дослідження» А. Тойнбі, який, визначивши «суспільство» як родові поняття, виділивши два його види: «примітивні суспільства» (бл. 600 в історії людства) і «суспільства – будівничі регіональних цивілізацій», яких він нарахував 21, розподіливши їх по «трьом поколінням» [16, с. 86]. У розвиток його поглядів, в історії людства можна припустити послідовне утворення трьох форм «макросуб'єктності»: «первісні (родоплемінні) суспільства»; «суспільства – будівничі регіональних цивілізацій» і «громадянське суспільство» [17, с. 17] в процесі становлення, що має перспективу стати глобальним [18].

Найбагатший історичний матеріал дає епоха утворення суспільств другого типу (далі регіональних цивілізацій), основною ознакою якої слід вважати урбанізацію, тобто об'єднання окремих родів і територіальних громад у великі міські громади з власними органами представництва й управління. Порівнюючи погляди на динаміку цивілізаційних процесів У. Мак-Ніла [19, с. 116-120] і А. Тойнбі [16, с. 270-272], можна зробити висновки, що поширення (дифузія) цивілізації як загальноісторичне явище втілювалося через формування окремих регіональних цивілізацій, в розвитку яких А. Тойнбі визначив певні типові стадії, що узагальнено утворюють діалектичну тріаду (теза-антитеза-синтез) («розвиток» – «лихоліття» – «світова держава-імперія»). Регіональні цивілізації кожного покоління утворювали спільний простір міжцивілізаційних контактів (ойкумену), і дві перші

ойкумени були зруйновні «варварськими рухами». Історична послідовність трьох ойкумен, виділена У. Мак-Нілом, показує пульсаційний характер дифузії цивілізації: регіональні цивілізації першого покоління утворили Космополітичну цивілізацію Середнього Сходу (бл. IV тис. до н.е. – бл. 12 ст. до н.е.); античні цивілізації (другого покоління) – Трансєвразійську ойкумену (8 ст. до н.е. – початок нової ери); цивілізації третього покоління – сучасну глобальну ойкумену. Регіональні цивілізації мали складну соціальну стратифікацію, втілену в закріпленні соціальних станів, ієрархія яких загалом встановилася в період милітаризації цивілізацій першого покоління і вторгнення в їх межі варварських військових союзів на чолі з сильними кланами. Станово-кастовий, або «кастово-клановий» суспільний устрій закріпив привілеї жрецької й військової верхівки і підлеглисть третього (податного) стану, в якому опинилося все вільне населення (землероби й пастухи, ремісники й торгівці); з іншого боку, в ньому домінують інтереси великих родів – як варварського походження, так і тих, що, походючи з автохтонного населення, вибороли собі високий соціальний статус в умовах піднесення і занепадів варварських режимів на руїнах завойованих регіональних цивілізацій.

У протистоянні регіональних цивілізацій і варварських рухів розвивається один із найважливіших інститутів епохи цивілізації – держава. Відомі системи класифікації держав здається слушним розглядати, взявши за основу два історично найбільш поширені типи держави, пов'язані з першою й останньою стадіями розвитку кожної з типових регіональних цивілізацій А. Тойнбі. До нового часу, тобто впродовж близько п'яти тисяч років історії цивілізацій, в їх межах утворювалися: самоврядні «міста-держави» – на першій стадії «розвитку» і «держави-імперії» – на завершальній стадії «світової держави»; їх розділяє стадія «лихоліття» [16, с. 56]. На першій стадії регіональна цивілізація постає як спів-дружність міст-держав, що захищають і експлуатують навколишнє сільське населення. Основним об'єднуючим чинником для них є спільна культурна традиція: первинна «ситуаційна» єдність, завдяки необхідності протистоя-

ти спільним викликам, швидко зміцнюється інтенсивним торговим і культурним обміном, спільними релігійними урочистостями, союзницькими договорами, зрештою, спільною зовнішньою експансією, яка провокує нові виклики, що вимагають все міцнішої солідаризації молодого суспільства. Міста-держави мають колегальні органи влади і власну еліту, солідарну зі своєю громадою.

Стадія «лихоліття» (яке, за А. Тойнбі, вражає кожную регіональну цивілізацію після призупинення її розвитку) може стати і часом її загибелі [16, с. 346]: на територію цивілізації, знесиленої міжусобицями, іммігрують варварські народи, вона, практично, втрачає свою самототожність на макрорівні. Однак, через певний час, якщо її культурна спадщина збережена в пам'яті населення та в окремих осередках спротиву іммігрантам, вона відроджується оновленою в своїй «світовій державі». Світова держава – це імперія, засновником якої, зазвичай, стає «напів-варварський» народ з периферії ареалу поширення культурного впливу цивілізації на стадії її розвитку: не ослаблений, в силу периферійності, міжусобицями «лихоліття», цей народ постає як ефективна військово-політична сила, правлячі клани якої «збирають землі» під свою владу. Світова держава – імперія – це велика територіальна держава з монархічною владою, жорсткою соціальною стратифікацією і сильним військом, відділеним від автохтонного населення становими привілеями, а часто й етнічним та релігійним бар'єром. Культурні надбання цивілізації відроджуються в імперії не творчістю самого населення, а під «патронатом» військово-політичної й ідео-логічної еліт, іноді зовсім чужих автохтонному населенню; в імперії цивілізація ідеалізує своє минуле, створюючи міф, який має консолідувати її населення навколо «синтетичного» імперського патріотизму. Таким чином, «світова держава-імперія» в розвитку регіональної цивілізації є своєрідним підсумком тривалої боротьби осередків цивілізованості, представлених самоврядними громадами міст, – з войовничим варварським середовищем на чолі з

сильними кланами. Властивість імперій відроджуватися силами нових пасіонарних народів, підтримує міф про «вічність імперії», який на тлі загальної геополітичної нестабільності сприяє її ідеалізації. Однак, імперія є не самодостатньою соціальною системою: внутрішньо нестабільна й неспроможна обходитися власними ресурсами, вона зорієнтована на постійні завоювання, що невідворотно завершується її агонією. Витрачаючи свої ресурси на війни і множачи можливі ризики, кожна імперія, зрештою, приречена на загибель.

В епоху становлення й трансформації трьох поколінь регіональних цивілізацій більш «штучне» й орієнтоване на публічний порядок, «право громад» створювало динамічну протизагугу «варварському» й ближчому до природного права – «праву родів». Найвідомішими історії випадками гармонійного балансу «родових» і «громадських» цінностей виявилися Афінська демократія й Римська республіка, правовий і політичний досвід яких став і спільною правовою спадщиною європейських націй, особливе місце в якій займає *jus gentium*, розроблене римськими преторами переґринів. Римські юристи з гордістю протиставляли свою цивілізовану громаду, що спромоглася узгодити кланові та громадські інтереси в *jus civile*, – праву інших народів, в яких основою публічного порядку залишалось всевладдя сильних кланів (*jus gentium* буквально означає «право родів»). З засвоєнням римським суспільством елліністичної філософії, *jus gentium*, збагачене ідеями природного права, стало філософсько-правовою концепцією «права народів», предметом якого є спільні для всіх людей і спільнот загально-правові принципи й цінності. Так, початий іонійцями пошук гуманістичних ідеалів гармонізації природних потреб людини з публічним правопорядком було продовжено в римській, а далі в європейській правовій традиції.

За нового часу європейської історії – в процесі руйнування станових привілеїв та інституціалізації нових форм соціальної активності населення (парламентаризму, виборчого права, місцевого самоврядування, правових засобів захисту прав людини і основних свобод та ін.) – відбувається становлення громадянського суспільства,

політичним втіленням якого стала держава-нація. Т. Себайн і К. Торсон показали, як європейське суспільство, вдало проживши характерні для всіх регіональних суспільств стадії: розвиток і піднесення міст-держав (Італія, Північна Європа), міжусобиці «лихоліття» (італійські війни, Реформація) і утворення «світової держави» (імперія Габсбургів) – «дозріло» до нової історично унікальної стадії – геополітичного балансу національних держав, ставши орієнтиром і для народів інших сучасних цивілізацій [20, с. 304]. Передумови формування держави-нації (як і громадянського суспільства) в Європі мали цілий комплекс причин, проте геополітичний баланс, що виник на межі Середньовіччя й Нового часу був, можливо, найважливішою з них: крім Священної римської імперії німецької нації (імперії Габсбургів) в Європі зростали й міцніли інші сильні територіальні монархії, утворюючи рухливу рівновагу сил, в свою чергу, забезпечену активністю податного стану майбутніх європейських націй, який, надалі, зумів підпорядкувати правлячі клани Європи моралі, праву й інституціями громадянського суспільства. Усвідомивши себе опорою абсолютних монархій, поступово – в різний час, у різних державах – податний стан виборів собі право контролювати уряд і зовнішню політику своїх держав, ставши, зрештою, реальним джерелом державного суверенітету. Якщо за станово-кланової організації суспільств правлячі клани кожної держави прагнули зробити її імперією, кидаючи підвладне їм населення на постійні війни з сусідами, то для держави-нації як виразника інтересів громадянського суспільства міжнародні відносини поступово стають не полем військових зіткнень, а простором торгівлі й співробітництва, що в свою чергу вимагає забезпечення стабільності й прогнозованості, тобто міжнародного правопорядку. Коли в Європі, після більш ніж двохсот років війн за гегемонію, загалом безуспішних, баланс сил був усвідомлений як самодостатня цінність, еліти держав-націй зосередилися на забезпеченні правового врегулювання міждержавних відносин, формуючи публічне міжнародне право, в якому кожна держава по-

стала привілейованим суб'єктом, наділеним суверенітетом. Це логічно вимагало й наступного кроку – розглядати всі суверенні держави в їхніх офіційних зносинах – як рівноправних суб'єктів міжнародного права. Принцип суверенної рівності держав як юридична основа такого порядку кілька століть усвідомлювався європейською елітою як ідеал, і лише після Другої світової війни цей принцип, як правову основу міжнародних відносин, юридично закріпив Статут ООН, що значно прискорило рух народів світу до формування громадянських суспільств і держав-націй як основи міжнародного порядку, врегульованого правом.

Висновки. Таким чином, у європейській правовій традиції з нового часу право народів було доповнено «дочірньою» концептуальною системою – міжнародним публічним правом, яке з прийняттям Статуту ООН слугувало ефективним чинником забезпечення міжнародного правопорядку. Нині в умовах кризи міжнародного публічного права, право народів, як «материнський» масив фундаментальних правових ідей, знову набуває актуальності. Оновлене право народів має всі підстави розглядатися як трансісторична система норм, принципів і цінностей, спільних для всіх минулих і сучасних народів планети, яка органічно зв'язує «макрорівні» публічно-правових процесів різного масштабу з «мікрорівневою» природно-правовою мотивацією індивідуальної суспільно-значимої активності. Юридичні ж завдання нового права народів мають включати: легалізовану інституціалізацію всіх усталених рівнів суб'єктності людських колективів (від родів і сусідських громад – до національних держав, регіональних цивілізацій і всього міжнародного співтовариства народів) з визначенням обсягів прав та обов'язків суб'єктів кожного рівня, а також розробку принципів і процедур гармонізації різних рівнів правосуб'єктності та процесуальних правил узгодження поточних «конфліктів інтересів», що законірно виникатимуть у процесі «міжсуб'єктного» співробітництва.

При цьому, розуміння права як свідомо узгоджених та спільно обраних норм і стратегій виявляє вирішальне значення для ефективності його дії таких показників, як достовірність інформації,

освіченість, про-зорість та зрозумілість для громад дії правосуддя й законів, процедур прийняття суспільно-значимих рішень, підстав делегування повноважень публічним установам, критеріїв обрання уповноважених осіб, логістики руху фінансів та інших публічних ресурсів тощо. В цьому процесі роль одного з ключових чинників громадської безпеки має відігравати система освіти, яка з формуванням глобального інформаційного суспільства отримує нові дієві можливості соціалізації підрастаючих поколінь [21].

Література

1. *Реале Дж.* Западная философия от истоков до наших дней / Дж. Реале, Д. Антисери. – Том 3. Новое время. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1996. – 736 с.

2. *Сорокин П. А.* Социальная и культурная динамика / П. А. Сорокин. – М.: Астрель, 2006. – 1176 с.

3. *Малиновский Б.* Научная теория культуры / Б. Малиновский. – М.: ОГИ, 2005. – 184 с.

4. *Рэдклифф-Браун А. Р.* Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции / А. Р. Рэдклифф-Браун; пер. с англ. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2001. – 304 с.

5. *Леви-Строс К.* Структурная антропология / пер. с фр. В. В. Иванова. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 512 с.

6. *Рулан Н.* Юридическая антропология / Н. Рулан. – М.: Норма, 1999. – 304 с.

7. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман; пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ: Изд. группа ИНФРА М-НОРМА, 1998. – 624 с.

8. *Келлі Д. Р.* Людський вимір буття: суспільна думка в західній правовій традиції / Д. Р. Келлі. – Одеса: АО БАХВА, 2002. – 328 с.

9. *Мережко О. О.* Психологическая теория международного права (публичного и частного) / О. О. Мережко. – Одесса: Феникс, 2012. – 244 с.

10. *Teubner G.* Law as an Autopoietic Sistem. Oxford, 1993. – 384 p.

11. *Habermas J.* The theory of Communicative Action. Vol. 2 Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason / Tr. T. McCarthy, 1987.

12. *Luhmann N.* Was ist Kommunikation / Information Philosophie März 1987. S. 4-16 // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – 20.02.2009.

13. *Марк ван Хук* Право как коммуникация. – СПб.: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, ООО «Университетский издательский консорциум», 2012. – 288 с.

14. *Halme-Tuomisaari Miia.* Toward Lasting Anthropology of International Law / Governance, European Journal of International Law 1/2016.

15. *Радзівілл О. А.* Право народів від неоліту до Нового часу: монографія / О. А. Радзівілл. – У 2 т. – Т. 1. – К.: НАУ, 2017. – 512 с.

16. *Тойнби А. Дж.* Постигание истории / А. Дж. Тойнби. – М.: Айрес-Прес, 2004. – 640 с.

17. *Бостан Л. М.* Історія держави і права зарубіжних країн / Л. М. Бостан, С. К. Бостан. – К.: ЦУЛ, 2004. – 672 с.

18. *Окинавская* Хартия глобального информационного общества: прин. 22 июля 2000 г. лидерами стран G8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.iis.ru/library/okinawa/charter.ru.html

19. *Мак-Ніл В.* Піднесення Заходу. Історія людського суспільства / В. Мак-Ніл. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 1112 с.

20. *Сейбан Джордж Г.* Історія політичної думки / Джордж Г. Сейбан, Томас Л. Торсон; пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.

21. *Декларація* принципів «Побудова інформаційного суспільства – головна задача нового тисячоліття» від 12 грудня 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua>

References

1. *Reale Dzh., Antiseri D.* Zapadnaya filosofiya ot istokov do nashih dnei. Tom 3. Noveoe vremya. – ТОО ТК «Petropolis», 1996. – 736 s.

2. *Sorokin P. A.* Sotsialnaya i kulturnaya dinamika. – М.: Astrel, 2006. – 1176 s.

3. *Malinovskiy B.* Nauchnaya teoriya kulturnyi. – М.: OGI, 2005. – 184 s.

4. *Redkliff-Braun A. R.* Struktura i funktsiya v primitivnom obschestve. Ocherki i leksii. Per. s

angl. – M.: Izdatelskaya firma «Vostochnaya literatura» RAN, 2001. – 304 s.

5. *Levi-Stros K.* Strukturnaya antropologiya / per. s fr. Vyach. Vs. Ivanova. – M.: Izd-vo EKSMO-Press, 2001. – 512 s.

6. *Rulan N.* Yuridicheskaya anropolgiya. – M.: Norma, 1999. – 304 s.

7. *Berman G. Dzh.* Zapadnaya traditsiya prava: epoha formirovaniya / per. s angl. – M.: Izd-vo MGU: Izdatelskaya gruppa INFRA M-NORMA, 1998. – 624 s.

8. *Kelli D. R.* Lyudskiy vimir buttya: suspilna dumka v zahidniy pravoviy traditsiyi. – Odesa: AO BAHVA, 2002. – 328 s

9. *Merezhko O. O.* Psihologicheskaya teoriya mezhdunarodnogo prava (publichnogo i chastnogo). – Odessa: Feniks, 2012. – 244 s.

10. *Teubner G.* Law as an Autopoietic Sistem. Oxford, 1993. – 384 p.

11. *Habermas J.* The theory of Communicative Action. Vol. 2 Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason / Tr. T McCarthy, 1987.

12. *Luhmann N.* Was ist Kommunikation/Information Philosophic Marz 1987. S. 4-16. // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – 20.02.2009.

13. *Mark van Huk.* Pravo kak kommunikatsiya. – Spb: Izd. dom S.-Peterb. gos. un-ta, OOO «Uni-

versitetskiy izdatelskiy konsortsium», 2012. – 288 s.

14. *Halme-Tuomisaari Miia.* Toward Lasting Anthropology of International Law / Governance, European Journal of International Law 1/2016.

15. *Radzivill O. A.* Pravo narodiv vid neolitu do Novogo chasu: monografiya / O. A. Radzivill. – U 2 t. – T. 1. – K.: NAU, 2017. – 512 s.

16. *Toynbi A. Dzh.* Postizhenie istorii. – M.: Ayres-Pres, 2004. – 640 s.

17. *Bostan L. M., Bostan S. K.* Istoriya derzhavi i prava zarubizhnih krayin. – K.: Tsentri navch. literaturi, 2004. – 672 s.

18. *Okinavskaya Hartiya* globalnogo informatsionnogo obschestva: prin. 22 iyulya 2000 g. liderami stran G8 //www.iis.ru/library/ okinawa/charter.ru.html

19. *Mak-Nil V.* Pidnesennya Zahodu. Istoriya lyudskogo suspilstva. – K.: Nika-Tsentri, 2002. – 1112 s.

20. *Sebayn Dzhordzh G., Torson Tomas L.* Istoriya politichnoyi dumki / per. z angl. – K.: Osnovi, 1997. – 838 s.

21. *Deklaratsiya* printsipiv «Pobudova Informatsiyonogo suspilstva – golovna zadacha novogo tisyacholittya» vid 12 grudnya 2003 r. // <http://portal.rada.gov.ua>